

Adobe Express iliustracija

Lietuvos miškai ir ąžuolynai: mitai ir tikrovė

Akademikas emeritas STASYS KARAZIJA

Miškai vaidina svarbų vaidmenį Lietuvos, kaip ir daugelio kitų šalių, ekonomikoje. Jie atlieka ir nemažai kitų funkcijų: visų pirma ekologinę – valo orą, saugo vandenį ir dirvožemius. Kad būtų galima reguliuoti šias funkcijas, optimizuoti jų atlikimą ir balansuoti tarpusavio santykius, stengiamasi vadovautis mokslo nustatytais gamtinių procesų vyksmo dėsningumais bei statistiniais duomenimis apie esamą situaciją, nes atskirų funkcijų geresniam atlikimui reikalingos ūkinės priemonės dažnai yra prieštaringos. Yra dar viena miško funkcijų sritis – socialiniai, kultūriniai ir etniniai klausimai, kurių sprendimu suinteresuoti įvairūs visuomenės sluoksniai, o juos sprendžiant neišvengiamai įsijungia ne tik protas ir žinios, bet ir jausmai, emocijos, svajonės bei fantazijos. Miškas iš prigimties yra gamtinis objektas, keliantis romantinę nuotaiką, apie jį sukurta daug pasakų ir istorijų. Toje liaudies kūryboje gausu mitų – nekaltų, romantiškų ar netgi šventų, bet pasitaiko ir žalingų.

Šiuo metu plačiai paplitęs mitas, nežinia kieno sukurtas – ar liaudies, ar tik kažkieno užsakymu ir liaudyje paskleistas, kuriuo tiki dauguma Lietuvos žmonių, nuo profesoriaus iki darbininko. Tai mitas apie praeities ir dabarties Lietuvos žmonių santykius su mišku. Esmė tokia: praeityje miškas ir lietuvis buvo neatskiriama draugai, mišką lietuvis tik mylėjo, gerbė, laikė šventu ir visai jo nelietė. Dabar, esą, miškai baigiami iškirsti. Tai skelbiama kiekvieną dieną per visas žiniasklaidos priemones. Tą kalba ir „autoritetingi“ aplinkosaugos specialistai. Kaltinama valdžia, tačiau kadangi visos valdžios per visą Nepriklausomybės laikotarpį elgėsi panašiai, tai kalta ir visuomenė. Paradoksas! O juk beveik visa visuomenė tuo piktinasi. Beveik visa. Kitokia nuomonė pasigirsta kokiame nors pasitarime, konferencijoje, tačiau į viešąją erdvę ji neprasprūsta, užgožiama. Visi tiki žiniasklaida. Štai, neseniai sutiktas vienas profesorius tiesiai šviesiai manęs, kaip miškininko, paklausė: „Tai kada baigsite iškirsti miškus?“

Tai tokie mitai. O kokia tikrovė?

Lietuva yra miškų zonoje, tad natūrali sausumos teritorijos būseną – miškas. Todėl, kol nebuvo žmogaus arba jo buvo mažai, taip ir buvo. Apie Lietuvą, kaip apie ištisinį miškų kraštą, rašė XI a. lenkų kronikininkas M. Galas, XII a. kronikininkas V. Kandlerbekas, 1414 m. per Lietuvą važiuojęs Gilbertas de Lanoy, 1436 m. iš Maskvos per Lietuvą vykęs Josafatas Barbara ir netgi XV a. pabaigoje diplomatas Ambrosius Cantorini. Panašus vaizdas matyti ir iš kryžiuočių kelių aprašymų (*Litauische Wegeberichte*). Tačiau tai vyko viduramžiais. Prof. Povilas Matulionis (1930), remdamasis netiesioginiais šaltiniais ir intuicija, bandė atkurti Lietuvos miškingumo raidą istorinėje praeityje. Jo nuomone, XII a. Lietuvos miškingumas buvo apie 60 proc. Matyt, jis klydo – miškingumas turėjo būti didesnis, nes didžiąją dalį ploto užėmė pelkės ir laukai. Negausiams to meto gyventojams miškas, be abejo, buvo ir prieglobstis, ir visapusiškas pragyvenimo šaltinis – maistas, apranga, šiluma. Lietuvis mišką gerbė, tačiau ne kaip šventą daiktą (buvo ir šventų miško vietų), o kaip pragyvenimo šaltinį – taip, kaip visais laikais gerbė duoną, bet ją valgė. Lietuvis naudojo visus miško išteklius tiek, kiek jų reikėjo, tačiau tai nesudarė žymesnės žalos miškui. Daugėjant gyventojų, didėjo tiek miško gėrybių, tiek žemės ūkio paskirties žemės poreikis. Ir tie „didieji miško mylėtojai“ kirtė miškus ir per 500 metų sumažino jų kiekį daugiau kaip tris kartus. XX a. pradžioje jų bebuvo likę tik 20 proc. Per pastarąjį šimtmetį dėl racionalių miškų tvarkymo ir naujų žemės plotų apželdinimo miškingumas padidėjo iki 34 proc., t. y. daugiau kaip pusantro karto. Pirmojoje XX a. pusėje, ypač karų laikotarpiais, miškai buvo kertami gana intensyviai, tačiau miškingumas beveik nebemažėjo, nes iškirsti plotai buvo atželdinami. XX a. viduryje, nebelikus ko kirsti, kirtimai buvo pristabdyti. Prasidėjo intensyvaus miško plotų didinimo ir medienos kaupimo juose periodas. Šiuo metu, užaugus naujiems medynams prieš keliasdešimt metų iškirstųjų vietoje ir padidėjus brandžių medynų plotams keturis kartus (nuo 6 iki 25 proc. bendro medynų ploto), medienos tūriai yra dar didesni. Nors kertama daugiau negu prieš 50 metų, tačiau teiškertama tik 60 proc. bendro medienos prieaugio ir 75 proc. neto produkcijos (iki 20 proc. prieaugio paprastai lieka miške kaip iškrentančioji dalis augimo periodu). Tai žymiai mažiau nei daugelyje kitų Europos šalių.

Tai tokia tikrovė. Ji, kaip matome, nėra tokia tamsi, kaip ją vaizduoja mitų kūrėjai.

Kiek kitaip yra su ąžuolynais – viena iš Lietuvos miškų sudedamųjų dalių. Apie juos, o ypač apie atskirus ąžuolus, sukurta daug pasakojimų, legendų ir mitų. Dauguma jų nekalti, romantiški, nors ne visada tikroviški. Štai, kad ir teiginys apie tai, esą Lietuvoje praeityje buvo labai daug ąžuolynų, nėra visiškai tikslus, nors dalis tiesos jame yra. Bet apie tai vėliau.

Kodėl ąžuolynų klausimas yra aktualus miškininkystei ir miškų mokslui? Todėl, kad paprastasis ąžuolas (*Quercus robur* L.) yra viena vertingiausių Lietuvos miškų medžių rūšių, svarbių tiek ekonominiu, tiek ekologiniu, tiek socialiniu požiūriu. Nors atskirų medžių rūšių medienos vertė per istoriją kito dėl kintančių technologijų ir su tuo susijusių medienos panaudojimo galimybių bei paklausos, ąžuolo mediena visada buvo vertinama ir tikėtina, kad ji nepraras savo vertės ateityje. ąžuolas yra vertingas ir ekologiniu požiūriu. ąžuolai Lietuvoje laikomi išskirtiniais medžiais dekoratyviniuose želdiniuose. Tačiau Lietuvos miškininkystėje ąžuolynams ne visada skiriamas pakankamas dėmesys. Miškų mokslui ąžuolai ir ąžuolynai įdomūs tuo, kad jų formavimo ir formavimosi dėsnų tyrimuose lieka daug neatsakytų klausimų. Taip yra todėl, kad ilgaamžiai ąžuolai, dažniausiai augantys mišriuose medynuose, per savo gyvenimą praeina daug miško ekosistemų formavimosi fazių, kurių ištyrimas yra sudėtingas. Lietuvos ąžuolynams reikalingi specialūs tyrimai, nes Vakarų ir Vidurio Europoje atliktų tyrimų duomenys Lietuvoje nepritaikomi arba sunkiai pritaikomi dėl visiškai skirtingos ąžuolynų bendrųjų rūšinės sudėties.

ąžuolo (*Quercus*) gentis pasižymi didele (apie 600) rūšių, paplitusių Šiaurės pusrutulio vidutinio, subtropinio ir tropinio klimato juostose, įvairove. Daug rūšių auga Šiaurės Amerikoje, Viduržemio jūros šalyse, Kaukaze. Vidurio Europą pasiekia tik kelios rūšys, iš kurių labiausiai paplitęs bekotis ąžuolas

(*Quercus petraea* Liebl.). Jo natūralaus paplitimo arealo riba vos siekia Lietuvą – salelė aptinkama Trako miške Lazdijų rajone. Visoje kitoje teritorijos dalyje natūraliai auga vien tik paprastieji ąžuolai (*Quercus robur* L.). Vakarų Europoje paprastojo ir bekočio ąžuolų šiaurinės paplitimo ribos yra panašios, tačiau šiaurės Baltijos jos jau išsiskiria: paprastojo ąžuolo arealas siekia pietinę Suomiją ir tęsiasi į rytus beveik iki Uralo, o bekočio ąžuolo paplitimo riba nuo Karaliaučiaus kryptimi į pietryčius link Juodosios jūros.

Palinologiniais tyrimais (Thomson, 1931; Brundza, 1934; Kac, 52; Kondratienė, 1958; Gudelis, 1958; Seibutis, 1968; Kabailienė, 1971, 1979, 1990 ir kt.) nustatyta, kad ąžuolai po paskutinio apledėjimo į Lietuvą atkeliavo prasidėjus borealiniam laikotarpiui, prieš maždaug 9–10 tūkst. metų, ir išplito atlantiniu periodu, kai dėl drėgno ir šilto klimato ypač suvežėjo plačialapės medžių rūšys. Gausiausiai ąžuolai Lietuvoje augo subborealinio laikotarpio (prieš 4–5 tūkst. metų), kai klimatas kiek atvėso ir pasausėjo, todėl sumažėjus juodalksnynų ir guobynų, jų vietą užėmė sausesnės augimvietės mėgstantys ąžuolynai. Deja, net ir tuo laikotarpiu ąžuolynai neapėmė 30 proc. miškų ploto, kaip rašo kai kurie istorikai-romantikai. Tačiau tiek tikrai galėjo būti mišrių plačialapių miškų, kuriuose augo ąžuolai. Subatlantiniu laikotarpiu kiek sumažėjo ąžuolynų. Tačiau intensyvus jų mažėjimas prasidėjo jau istoriniais laikais, kai mažėjo bendras miškų plotas, o ypač ąžuolynų, nes žemės ūkio reikmėms buvo įsisavinamos derlingesnės žemės, kuriose ir augo ąžuolynai. Be to, gaminiai iš ąžuolo medienos buvo paklausūs eksportui. Yra duomenų literatūroje (Lukinas, 1967), kad net XIX a. pabaigoje, kai Kauno ir Vilniaus gubernijose ąžuolynų bebuvo 2–3 proc. miškų ploto, ąžuolo mediena sudarė dar 5–7 proc. bendro parduodamos medienos kiekio. XX a. ąžuolynų plotas Lietuvos miškuose įvairių apskaitų duomenimis svyravo apie 1,3–1,8 proc. ąžuolynų mažėjimui istoriniais laikais įtakos turėjo ir tai, kad jiems nebuvo skiriama pakankamai dėmesio. ąžuolas – subtilių biologinių savybių turinti medžių rūšis; pradėjus juos kirsti reikėjo rūpintis ir jų atkūrimu, tačiau tai dažnai nebuvo daroma – iš dalies dėl nežinojimo, kaip tai atlikti.

Pirmieji tyrimų duomenys apie ąžuolynų bendrijas minimi K. Regelio (1932), M. Jankausko (1935) darbuose. Išsamesnius ąžuolynų tyrinėjimus po Antrojo pasaulinio karo atliko M. Lukinas su bendradarbiais (Lukinas, Labanauskas, Kirklys, 1955; Lukinas, 1956, 1967; Labanauskas, 1960). Remiantis jų darbais buvo parengtos rekomendacijos platesniam ąžuolynų veisimui (vadinamojo ąžuolynų fondo išskyrimui). Šiomis rekomendacijomis pasinaudota, ir tuo laikotarpiu įveista gana nemažai ąžuolo želdinių. Tačiau, kaip jau minėta anksčiau, ąžuolas – subtili rūšis dėl savo biologinių savybių (šviesamėgiškumo, augimo greičio įvairiuose amžiaus perioduose ir kt.). Todėl neužtenka vien pasodinti medžių. Dėl nepakankamos tolesnės priežiūros dalis želdinių žuvo, o nusivylus rezultatais ąžuolų želdinimo mastas nepagrįstai sumažėjo.

ąžuolynų augalijos tyrimus vėliau vykdė P. Snarskis (1972), S. Karazija (1988). 1992–1994 m. Lietuvos miškų institutas atliko kompleksinius Lietuvos ąžuolynų tyrimus, ištyrė jų būklę ir ją lemiančius veiksnius, ligas, kenkėjus, medynų produktyvumą, ekologines ąžuolynų formavimosi sąlygas, savaiminio atžėlimo ypatumus ir galimybes, tyrė bendrijų, rūšių ir genetinę biologinę įvairovę bei ąžuolo biologinių savybių ir ekologinių poreikių ypatumus Lietuvos sąlygomis. Tyrimų rezultatai paskelbti 1997 m. išleistoje monografijoje „Lietuvos ąžuolynai. Išsaugojimo ir atkūrimo problemos“, kurioje pateikti ir ąžuolynų želdymo, ugdymo, priežiūros technologiniai nurodymai. 2005 m. Aplinkos ministerija patvirtino ąžuolynų atkūrimo programą. Ją vykdant pasiektas teigiamas rezultatas: ąžuolynų plotas po daugiau kaip 100 metų pasiekė 2 proc. miškų ploto. Tačiau pastarąjį dešimtmetį, pasibaigus Programai, ąžuolynų atkūrimo tempai sumažėjo. Tai tokia tikrovė.

Šiuo metu mokslininkai, tarp jų D. Danusevičius, vykdo ąžuolų genetinius tyrimus. Išlieka aktualus ąžuolynų ir mišrių su ąžuolu miško bendrijų sukcesijų tyrimas, svarbus gamtai artimo miškų ūkio priemonių rengimui.

